

BAUDOUIN DE COURTENAY
ÁLTALÁNOS NYELVÉSZETI JEGYZETE
(1909)

(Adalékok az általános nyelvtudomány és oktatása történetéhez)

Dr. BIHARI JÓZSEF—Dr. TÓTH IMRE
(Eger) (Szeged)

A nyelvtudomány egyik legjelentősebb felfedezése a múlt század közepén a betű és hang szétválasztása volt. Bármilyen egyszerű axiómaként is hangzik ma ez a megállapítás, annak idején ennek a felfedezésnek óriási jelentősége volt, és további fontos következtetések és általánosítások forrása lett. Még a XIX. század első harmadának olyan nagy nyelvészei is, mint *F. Bopp* (1791—1867), *R. Rask* (1787—1832), *A. Vostokov* (1791—1864) gyakran összekeverték a betűt a hanggal.

Nem kisebb mértékben foglalkoztatja a tudósokat ősidők óta a hang és jelentés közti összefüggés sem. Az ókorban *Platon* még közvetlennek találta a kettő közti kapcsolatot és ez a felfogás a középkori skolasztikusokon keresztül egészen *Ja. Grimmig*, *B. Humboldtig* és *A. Schleicherig* érezte hatását. Később persze kiderült, hogy legfeljebb a hangutánzó szavakban lehet a hang és jelentése között némi összefüggést találni, de önmagában véve egyetlen hangnak sincs semmiféle jelentése.

Ezért a XIX. század második felének nyelvészei arra az álláspontra helyezkedtek, hogy mind a hang, mind a jelentés önállóan, külön utakon fejlődik, és a kettő között csak az asszociáció létesíthet mechanikus kapcsolatokat. Ezzel azonban megbontották a nyelv egységét és a fonetikát a természettudományok körébe utalva, megfosztották a nyelvet annak természetes anyagától, hangburkától, ami nélkül nyelv nem létezhet.

A nyelv egysége csakis úgy állítható helyre, ha beszédünk hangjait elsősorban nem fizikai, hanem társadalmi jelenségnek tekintjük. Így jutunk el a fonéma elméletéhez.

A. A. Reformatskij találóan idézi ezzel kapcsolatban *Arisztotelészt*, aki már a következőképpen írt poétikájában: „Az elem oszthatatlan hang, azonban nem akármilyen, csak az, amelyből értelmes szó keletkezhet. Hiszen az állatok is rendelkeznek oszthatatlan hangokkal, de ezek egyikét sem nevezem elemnek.” A filológusok és nyelvészek sokáig megelégedtek e bölcs szavakkal.

A XIX. század 70-es éveiben azonban már akadt egy orosz kaukázuskutató nyelvész, P. K. Uslar, aki rájött, hogy minden nyelvben kétféle hang van. Egyes hangok jelentésmegkülönböztetőek, mások viszont nem különböztetik meg a szavak jelentését. Ezt a következő orosz példán szemlélteti P. K. Uslar: (цамá | цамá | цамá), ahol az első és utolsó szóban (ц) és (а) — Uslar szerint — „elsőrendű” hangok, amelyek jelentésmegkülönböztetőek, mivel ha az (ц)-t a (д) hanggal helyettesítjük, akkor más szót kapunk: (дамá | дома), ha pedig az (а) hangot a (в) hanggal cseréljük fel, (цава) — цова szó keletkezik; ha az (а) hangot felváltja az (у), akkor (цау) — сау szó keletkezik; a (а) hang viszont nem tudja megkülönböztetni a сом (hal) és сам (névmás) gyökét: (самá), amely mind a két szóban, a сом- és сам-ban egyformán megvan és éppen ezért — Uslar szerint — ez „másodrendű” hang. Ő ebből azt a helyes következtetést vonta le, hogy az abécének csak az elsőrendű hangokat kell jelölnie, elméletét azonban nem fejtette ki bővebben.

Sokkal szerencsésebb kézzel nyúlt a problémához a múlt század nyolcvanas éveiben néhány orosz nyelvtudós, és ezzel majd 40 évvel előzve meg a nyugat-európai nyelvtudományt, megszerezték az orosz nyelvtudománynak azt a dicsőséget, hogy elsőnek ők dolgozták ki a fonéma-elméletet. E nyelvtudósok közé tartozott mindenekelőtt I. A. Baudouin de Courtenay (1845—1929), akinek jegyzetben fennmaradt munkáját első ízben ismertetjük meg a következőkben olvasóinkkal [1].

1.

Egyetemi jegyzetről ritkán szoktak ismertetést írni, még ritkábban egy olyanról, amely több mint félévszázaddal ezelőtt jelent meg. Ha mégis ezt tesszük, annak rendkívüli indoka van.

A tudománytörténet számoltart olyan egyetemi előadásokat, amelyek egy adott tudomány szak fejlődésére döntő hatással voltak. Elég itt a nyelvtudomány történetéből Ferdinand de Saussure példájára hivatkozni, akinek tanítványai által az előadások jegyzeteiből posztumusz összeállított *Cours de linguistique générale* című műve a XX. század nyelvészeti gondolkodására rendkívül hatással volt.

A modern nyelvészeti irányzatok kifejlődésére szintén döntő befolyással volt Baudouin de Courtenay munkássága is, aki R. Jakobson szerint a XIX. század hetvenes éveiben [2] strukturalista felfogású nyelvészeti kutatásokat végzett. Az a hatás, amelyet Baudouin de Courtenay korunk nyelvészeti gondolkodására gyakorolt, szükségessé teszi, hogy eredetiben tanulmányozzuk műveit. Megnehezíti a vele való foglalkozást azonban az, hogy a kazanyi nyelvésziskola megalapítójának munkásságáról a részletekre is kiterjedő alapossággal igen nehéz önálló, eredeti kutatásokon alapuló képet kapni. L. V. Ščerba szerint ennek két oka van [3]. Egyik az, hogy nehezen hozzáférhetőek művei. Sok gondola-

tát csak alkalomszerűen fejtette ki olyan folyóiratokban, amelyeket ma már senki sem olvas, vagy amelyek külföldön nem szerezhetők meg. A másik ok pedig az, hogy művei jelentős részét lengyelül írta. Ez utóbbi is közrejátszott abban, hogy az eredeti gondolkodásmódról, sokoldalú szemléletről tanúskodó művei nem válhattak ismertté kellő mértékben.

Ezért minden Baudouin de Courtenay műnek — még egyetemi jegyzetének is — nagy fontossága van abból a szempontból, hogy eredeti anyag alapján ismerjük meg nézeteit. Hogy egyetemi előadásai milyen nagy szerepet játszottak nézetei kifejtésében, bizonyítja az is, hogy A. A. Leont'ev a *Voprosy jazykoznan'ija* hasábjain 1959-ben éppen egy 1888-ban tartott előadás kézíratos jegyzetének segítségével vázolta fel Baudouin de Courtenay általános nyelvészeti rendszerét. Különös érdeklődésre tarthat számot minden eredeti „baudouiniana” [4].

Birtokunkban van egy jegyzet, amely alapján az 1908—1909-es tanévben a pétervári egyetemen előadásait tartotta. Ez volt az első litografált egyetemi jegyzet [5], amelyben általános nyelvészeti nézeteit gyorsírási feljegyzések alapján hallgatói rendszerbe foglalták. Ezzel a jegyzetével nem volt megelégedve, mert részint hiányosnak, részint helyenként elnagyoltnak tartotta, hallgatói kívánságára azonban mégis többször megjelentette 1910-ben, 1911-ben, 1914-ben és 1917-ben. Véletlenül kezünkbe került a szóbanforgó jegyzetnek egyik legutóbbi kiadása is, amelyben a régihez képest több változtatást hajtott végre és néhány újabb fejezettel is kiegészítette.

Igaz, 1909-ig két jelentős műve is jelent meg, amelyben körvonalazta általános nyelvészeti koncepcióit. Az elsőt 1871-ben publikálta *Nekotoryje obščije zamečanija o jazykevedenii i jazyke* cím alatt, a másikat 1904-ben adták ki *Szkice jazykoznaucze* címmel.

1909-ben kiadott jegyzete azért is fontos, mert tükrözi azokat a változásokat, amelyek a szerző nyelvészeti gondolkodásában 1871 óta végbementek. Ugyanakkor egységesebb tartalmilag, mint 1904-ben megjelent tanulmánykötete.

Mielőtt a jegyzet ismertetésére rátérnénk, vessünk még egy pillantást Baudouin de Courtenay 1909-ig elért eredményeire.

1868-ban jelent meg ifjúkorabeli munkája, amelyben a nyelvtudomány történetében elsőként vizsgálta meg az analógia szerepét a nyelvi változásokban. 1871-ben fejtette ki először általános nyelvészeti elméletét. Ekkor tett először különbséget a belső és külső nyelvtörténet között. 1881-ben jelent meg *Nekotoryje otdely sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov* című műve, amelyben fonémaelméletének morfológiai vonatkozásait mélyíti el. 1894-ben adja ki *Próba teorij alternacii fonetycznych* című művét. Ebben történeti szempontból fejleszti tovább fonématanát és megveti a történeti fonológia alapjait. 1902-ben jelenik meg a 70-es években írt tanulmánya, amelyben a szótövek esetvégződések javára történő lerövidülését tárgyalja.

Legfontosabbnak az élő nyelvek és különösen a nyelvjárások tanulmányozását tartotta. Úgy vélte, hogy a nyelvjárásokban már az elkövetkezendő változások csírái találhatók meg és ezért legjobb művei a dél-

szláv dialektológiával vannak kapcsolatban. Mind az orosz, mind a lengyel nyelvet önállóan kutatta.

A fonémaelméleten kívül, amely központi helyet foglal el kutatásaiban, eddig az időszakig néhány igen fontos általános nyelvészeti megállapítást is kifejtett több-kevesebb részletezéssel. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

1. Különbséget kell tenni belső és külső nyelvtörténet között.
2. Különbséget kell tenni a nyelv (langue, jazyk) és a beszéd (parole, řeč) között.

3. Különbséget kell tenni a nyelvben a szikrónia és diakrónia szempontjából. A nyelvben statikus és dinamikus állapotot kell megkülönböztetni. De a döntő a dinamika. A nyelvi statika a nyelv dinamikájának, jobban mondva kinematikájának csak egyedi esete [6].

4. A nyelvet jelek alkotják. „A nyelv véletlen szimbólumok sokaságából áll, amelyek különféleképpen kapcsolódnak vele össze” [7].

5. A nyelv rendszer, amelyben minden egyes fonéma értékét a rendszerben betöltött, más fonémával való kapcsolata határozza meg.

Ezek után a bevezető jellegű megfontolások után térjünk rá a vizsgálódásunk tárgyát képező jegyzet tanulmányozására.

2.

Az 1909-ben kiadott jegyzet 186, a későbbi kiadású, átdolgozott kiadású jegyzet 223 oldalnyi terjedelmű. Lényegében véve mindkét jegyzet egyforma beosztású és — az újabb kiadású jegyzet néhány pótfelvezetén kívül, amelyek a transzkripcióval, szemasiologizációval és morfológizációval foglalkoznak — a következő részekből áll: Bevezető megjegyzések (3—7), I. fejezet: Az orosz nyelvtanokból (7—39), II. fejezet: A nyelv legegyszerűbb elemei (40—52), III. fejezet: A látható nyelv (52—57), IV. fejezet: A nyelvi képzetek fő rendszere (57—61), V. fejezet: Az artikulációs apparátus leírása (61—72), VI. fejezet: A fonémák osztályozása (72—100), VII. fejezet: Az orosz magánhangzó fonémák áttekintése (100—111), VIII. fejezet: A grafikai képzetek kapcsolata a hangképzési és hallási képzetekkel, valamint az orosz grafika formulája (111—127), IX. fejezet: Az alternáció (127—155), X. fejezet: Kiegészítő megjegyzések.

A jegyzetet egy függeléknek nevezhető rész zárja le, amelyben általános nyelvészeti gyakorló anyag, a tárggyal kapcsolatos kérdések felsorolása, a sajtóhibák jegyzéke, a jegyzet használatára szolgáló útmutatás és tartalomjegyzék található.

A jegyzet célját a bevezető megjegyzésekben abban látja a szerző, hogy a „legújabb világnézettel” összhangban álló képet vázoljon fel hallgatói előtt a nyelvészeti elképzelésekről és fogalmakról. Ahhoz, hogy ez lehetővé váljon, először meg kell tisztítani a hamis képzetektől a leendő

nyelvészek tudatát. Csak ezután válik lehetségessé — szellemes megjegyzése szerint — az, hogy a hallgatók fejébe bevezessék a nyelvtudomány alapfogalmait, és hogy lingvisztikai gondolkodásra neveljük őket.

A jövődő nyelvészeink fejében ugyanis egész csomó téves fogalom él, amelyeket a középiskolai tanulmányaik alapján szereztek meg. Éles és ironikus hangon szól a cári iskolákban használatos tankönyvekről, amelyek a tanulók fejében „zavart és a fogalmak összekeveredését idézik elő”. Nem tartja méltóságán alulinak, hogy az akkor forgalomban levő tankönyvek elméleti, módszertani és logikai hibáira rámutasson. Korholja azt a felfogást, amely különválasztja a nyelvtan tanítását az élő nyelv elsajátításától, és arra kényszeríti a tanulókat, hogy értelmetlen definíciókat magoljanak be, amelyek az élő nyelvvel semmilyen kapcsolatban sincsenek. Birálatának illusztrálására álljon itt néhány példa, amely talán ma sem veszítette el aktualitását.

„A szavak hangokból állanak; így pl. a v-o-d-a szóban négy hang van” — idézi az egyik tankönyvből.

E meghatározásban szerinte két hiba van:

1. A meghatározás önkényes, hiszen nem szavakat ejtünk ki, hanem mondatokban beszélünk.

Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy az, amit hallunk vagy kiejtünk, hangokból és hangkapcsolatokból áll. De ha van is egy hangsorunk, amely hangokból és hangkapcsolatokból áll, az mégis lehet értelm nélküli is, ha nem asszociálódik vele a beszélők nyelvi gondolkodásában egy meghatározott képzet. Más szóval: sok mozgási és hallási képzeteken alapuló hangsort ejthetünk ki, amelyhez nem asszociálódik képzet. Az orosz ember számára pl. ilyen „szavak” lehetnek a következők: *vodan*, *vodatyr*, *tyvoda*, *tvoda* stb. Világos, hogy noha e hangsorok valódi hallási és artikulációs képzeteket váltanak ki tudatunkban, mégsem nevezhetők szavaknak.

2. A teljes nyelvi gondolkodásban egy másik oldal is van, amely a legfontosabb, amely nélkül nincsenek sem mondatok, sem szavak, sem nyelvi közlés: ez a jelentés oldala. Hiszen — mint említettük —, a fenti hangkomplexumok (*vodan*, *vodatyr*, *tyvoda* stb.) is hangokból állanak, mégsem szavak, bár szótagokra is oszthatók és meghatározott akusztikai és hangképzési képzetek kapcsolatából állnak. A fenti meghatározás értelmében az orosz *v o d a* szó hangvariációi (*odav*, *dova* stb.) szintén szavakat alkotnak. Pedig azok nem szavak, csupán hangok és hallási képzetekkel bíró szótagok egybekapcsolódásai. Mi okozza tehát azt a különbséget, hogy pl. az orosz ember számára az *odav*, *dova* stb. hangsor nem szó, pedig egész sor hallási és artikulációs képzetet vált ki?

Annak, hogy a „*voda*” hangsorral meghatározott képzet asszociálódik, az az oka, hogy csak a „*voda*” hangsor áll az orosz számára jelentéssel bíró, tovább nem osztható részekből, csak ehhez a komplexumhoz tapad egy nem nyelvi, de nyelvi úton kifejezésre jutó képzet és ugyanakkor a „*voda*” szóhoz nyelvi, morfológiai képzet is járul. Ezek összessége a szó. Rendkívül fontos szerepe van a szó meghatározásában a morfológiai képzetnek, amely akkor válik érthetőbbé, ha a *voda* és belőle

képzett szavakat vetjük egymással egybe: *voda, vodka, vodočka, vodica* stb. Ezek a szavak ugyanis nemcsak hangképzetekből állanak, hanem morféimákból is, amelyekben e hangképzetek realizálódnak.

A *voda* szó tehát morféimákból áll. De mi a morféma? „A szó morfológiailag és szemantikailag tovább nem osztható egysége.” És mi a morféimánál kisebb nyelvi elem? A hang? Baudouin véleménye szerint a hang csupán fikció, a tudósok kiagyálása, amely a fogalmak összekeveréséből keletkezett és abból, hogy a pillanatnyi, múló jelenséget állandóan létezőnek tekintették. A hang csak külsőleges, mondhatnók: „jelenségi oldal”. Mögötte az egyéni produktumban ott van a *hangegység* képzete. A *hangegység* kiejtésekor keletkezett izomérzet révén létrejött akusztikai benyomás annak a jele, hogy ezeknek a mi pszichikumunkban megvan a megfelelő hangképzete. Ezt a hangképzetet nevezi a szerző fonémának, amelyet pontosabban is meghatároz: „Ezt a pszichikumunkban állandóan létező hangképzetet, azaz a kiejtő tevékenység egyidejű bonyolult komplexumának és az ettől kapott benyomások képzetét fonémának fogjuk nevezni” [8]. A fonéma meghatározásával még később is találkozunk a jegyzetben. Erre vonatkozóan rendkívül érdekes, kettőosztáson alapuló megkülönböztetést találunk szerzőnknel.

Ebben a fejezetben foglalkozik részletesen a betű és hang, pontosabban a fonéma és graféma közötti különbségtétel szükségességével is. A szokásos definíciót, miszerint „azt a jelet, amellyel a hangot ábrázoljuk az írásban, betűnek nevezzük”, elveti. Szerinte ábrázolni csak azt lehet, ami megvalósult, ami van. De hát létezik-e a hang egyáltalán? És különösen a nyelvi hang? Nem a „hang” létezik — mondja —, hanem a fonéma, a hang pszichikai forrása, amely sok egynemű akusztikai hatásból keletkezett. A mai betűk pedig csupán önkényes, egyezményes jelek. A betű és hang összekeverésének következménye az, hogy egyes nyelvtanok kemény és lágy magánhangzókról beszélnek [9]. Végeredményben a fonéma és graféma viszonyát a következőképpen jellemzi: „Az egyéni agyban, az egyéni pszichikumokban léteznek grafémák, azaz grafikai, írásos-látási képzetek és fonémák, azaz fonetikai, ejtési és hallási képzetek. A fonémák grafémákkal asszociálódhatnak.” Leegyszerűsítve — Baudouin a hang képzetét fonémának, a betű képzetét grafémának nevezi.

A mássalhangzók felosztásakor ugyancsak van érdekes megjegyzése szerzőnknek. A gutturálisokra, ajakhangokra, nazálisokra való felosztásban durva hibát lát, mert szerinte nem lehet a gégefőt, az ajkakát, az orrt sem egymással szembeállítani, sem egymás mellé állítani. Ez az úgynevezett *principium divisionis* megsértését jelenti. Logikailag csak a gégefő // nem gégefő, orr // nem orr, ajak // nem ajak megkülönböztetés lehetséges. Ezt a példát azért említjük meg, mert itt Baudouin de Courtenay közel jár ahhoz, hogy a beszédhangokat megkülönböztető elemeik szerint oppozíciós párokba sorolja.

A tankönyvek bírálatát néhány kívánnivalóval fejezi be. Felsoroljuk közülük a legjellemzőbbeket:

1. Határozottan meg kell különböztetni a grafémákat és a fonémákat.

2. Meg kell különböztetni a nyelvben a kiejtést a nyelv szemasziológiai és morfológiai oldalától.

3. Meg kell különböztetni a szót mint „fonetikai szót”, amely csak hangkomplexumokból áll, az „igazi szótól”, amelyben a hangképzetek jelentésképzetekkel asszociálódtak.

4. Figyelembe kell venni a szavak felosztásánál a szemantikai szempontot, és tekintettel kell lenni a szót alkotó morféimákra is.

Ezek a tankönyvekkel szemben felállított követelmények tulajdonképpen Baudouin de Courtenay általános nyelvészeti koncepcióit is kifejezik. Végigvonul az egész felsoroláson a lényeg és jelenség megkülönböztetésének szükségessége. Amint láthatjuk, lényegében véve a szerző a jelentéssel bíró elemek nyelven belüli elhatárolását kívánja elvégezni mindattól, ami a nyelvben nem bír jelentéssel. Ezeket a követelményeket olvasva, önkéntelenül eszünkbe jutnak R. Jakobson szavai, aki így jellemezte Baudouin de Courtenay munkásságát: „Nyelvészeti tevékenységének kezdetétől fogva Baudouin de Courtenayt a hangzás és jelentés közötti kapcsolat problémája érdekelte” [10].

*

**

A második fejezetben, amely a nyelv legegyszerűbb elemeivel foglalkozik, a szerző egy közmondás kapcsán egy mondat fonetikai szempontból történő elemzését végzi el.

Fonetikai — kiejtési és hallási — elemzés révén a nyelvet a következő elemekre tagolja:

1. Kiejtett szavak összessége, amelynek legjobb illusztrációja a vers.

2. Kiejtett szavak, amelyeket a legjobban kihangsúlyozott szónak való alárendelés egyesít.

3. Szótagok, amelyeket a mellüregből történő levegő ki- vagy belégzése különít el egymástól, miközben a hangszalagok működnek.

4. Fonémák, amelyeket néhány kiejtési művelet egyidejűsége egyesít a közös akusztikai benyomás egysége mellett.

5. A fonémák egyes tulajdonságai: a beszédszervek egyes műveleteinek a képzete a kiejtés oldaláról; akusztikai szempontból: az általános benyomás egyes olyan árnyalatai, amelyeket a beszédszervek bizonyos műveletei váltanak ki.

Szemasziológiai-morfológiai szempontból a nyelvi elemek rendje a következő lesz:

a) Frázisok, mondatok. Szintaktikai egészek és kapcsolataik.

b) Szintagmák, jelentéssel bíró szavak, amelyek morfológiailag oszthatók, szintaktikai szempontból viszont tovább nem osztható egységek: 1. állandó kifejezések, néhány szó változatlan kapcsolata, 2. szavak.

Szintaktikailag tovább nem oszthatóknak lehet néha egész mondatokat is tekintenünk automatikus ismétlés, alkotó nyelvi munka hiánya esetén. Ilyenek pl. a közmondások, szólásmódok, a betanult versek.

c) Morféimák. Vö. pl.: *dom*, *lom*, *dnom*, *zlom*, *snom*, *pogrom* (*dom*, *lom*, *dn-om*, *zl-om*, *sn-om*, *pa-grom*).

d) A morféimák pszichikai (morfo-szemantikai) alkotórészei.

Ez a fejezet egyébként két szempontból érdekes. Az egyik legtöbbet bírált baudouini megnyilatkozást itt fejti ki. Szerinte nincsenek nemzeti nyelvek, egyéni nyelvi gondolkodások vannak. A nemzeti nyelvek egyéni nyelvekből állanak és az egyéni nyelvek kiegyenlítődését jelentik. Megkísérelték Baudouin e nézetét úgy értelmezni, hogy tagadja a nyelv szociális oldalát. De hogy mennyire nem tagadta Baudouin de Courtenay a nyelv objektív voltát és elismerte a szociális elem fontosságát a nyelvben, azt jól szemlélteti *Szkice jazykoznawce* c. művének alábbi tétele:

„A pszichikai és fiziológiai folyamatok csak az egyénekben mennek végbe, és sohasem a társadalomban. De hogy azok az egyes egyéneknél hasonlóan, sőt egyformán mennek végbe, az már berendezkedésük egyformaságától, életkörülményeik egyformaságától, azonkívül a pszichikai változások esetében a társadalmassult egyének közötti magát megértető érintkezéstől függ. Az egyed fejlődése összefonódik a másikéval és hattással van rá.”

Ez az idézet jól illusztrálja, hogy a kazányi nyelvészeti iskola megalapítója nem tagadta a társadalmi, történelmi tényezők hatását a nyelvre. De a nyelvi változások forrását, kiindulópontját a nyelvet hordozó egyén lelkitevékenységében látta. Ha Baudouin tagadta volna az egyedi szerepet a nyelvi változások létrejöttében, akkor nem tett volna különbséget külső és belső nyelvtörténet között.

A fejezet második érdekessége az, hogy a fonéma fogalmát még egyszer, részletesebben körülhatárolja a szerző. „A fonéma — írja — mint bonyolult egység, mint olyan egység, amelynek egészét néhány művelet elvégzésének egyidejűsége indokolja a kiejtés oldaláról, ezekre a műveletekre bomlik fel, amelyek közül mindegyiknek megfelelő izomérzet felel meg, hallási, akusztikai szempontból pedig a teljes hallási vagy akusztikai benyomás akusztikai árnyalataira bomlik, amelyeket éppen ezek a különálló műveletek indokolnak.”

Ebben a meghatározásban az előzőleg idézett definícióhoz viszonyítva az az új, hogy a pszichikumunkban állandóan létező „hangképzeteket” (fonémákat) még további képzetekre, alkotóelemeire bontja: ezek az alkotóelemek egyrészt — a kiejtés oldaláról nézve mozgási képzetek, a hallás oldaláról nézve pedig akusztikai képzetek. Ezeket a képzeteket 1912-es jegyzetében határozza el még világosabban egymástól. Ebben a jegyzetben már külön terminust használ a képzési műveletek révén keletkezett képzetek megjelölésére, amelyeket kinemáknak, az akusztikai képzeteket pedig akuszmáknak nevez.

Bár 1909-ben kiadott jegyzetében nem ad külön elnevezést a fonémát alkotó hangképzési és akusztikai képzeteknek, de már felbontja a fonémát alkotóelemeire. Ez határozott fejlődést jelent Baudouin de Courtenay 1888-ban kifejtett nézeteihez képest. Akkor ugyanis a fonémát „egyszerű, tovább nem bontható emlékképeknek” tartotta [11].

A jegyzetben közölt meghatározás jól szemlélteti azt, hogyan fejlődtek a szerző fonémára vonatkozó nézetei.

A nyelvtudomány további fejlődésében nagy szerepe volt a jegyzetünkben található meghatározásnak —, amelyet 1912-ben fejleszt tovább

—, mert ez a meghatározás eleve arra vezet, hogy a fonémák sajátosságait éppen a hangképzési és akusztikai képzeteik között levő sajátos különbségek határozzák meg. Azaz Baudouin e meghatározásából egyenesen következik a fonémákat egymástól megkülönböztető jegyek megléte. Ilyen differenciális, megkülönböztető jegyekre utal a szerző ebben a jegyzetében is, de mégsem fejleszti tovább az elméletet. Ennek okát helyesen látja V. V. Ivanov abban [12], hogy csupán pszichológiai módszerekkel, elméleti úton, a rendelkezésére álló akkori technikai eszközök segítségével nem lehetett tovább fejleszteni a megkülönböztető elemekről szóló elméletet. Ez csak a XX. század negyvenes éveiben vált lehetővé [13] a technikai eszközök fejlődésével. Mindennek ellenére is azonban Baudouin de Courtenay idézett fonéma-meghatározása a tudomány előtt nagy lehetőségeket és távlatokat nyitott meg.

*
**

A *látható nyelv* című fejezetben a szerző a beszéd és írásképzet közötti különbségeket fejtegeti finom és találó példákkal illusztrálva nézeteit. A beszélt nyelv — írja — az emberben alakult ki, de „természetes” úton, az ember tudatos részvétele nélkül. Ezért határtalan és végtelen. Ezzel szemben az írott nyelv „mesterséges úton” jelent meg, mint emberi találmány, mint a kultúra produktuma. Ezért erre az jellemző, hogy külön egységekre, önmagukban is elegendő grafémákra tagolhatók. Itt újra kiemeli, hogy ugyanaz a betű különböző hangokat jelölhet és egy szó kiejtését annak hangsúlyos szótagja dönti el, a kevésbé hangsúlyozott szótagokban és szótagalkotó fonémákban a grafikai képzetek nem szilárdak, írásmódjuk ingadozó, azt nem grafikai-fonetikai asszociációk határozzák meg, hanem a rokon morféma asszociációi vagy a történeti hagyományok. A *napisano* szó hangsúlya pl. a második szótagon van. Lehetnének ilyen írásmódjai: *nopisano*, *napisano*, *napisyno*, *nopisono*, *nopisyno*, *napisana*, *napisona*, *napisyna*, *nopisana*, *nopisona* stb., és mindazonáltal emiatt egyáltalán nem változnék meg a kiejtése. Az írás a múlt tükre, története, de néha kulcs a nyelvtörténethez is.

A *nyelvi képzetek két főrendszere* című fejezetben a hangképzés és hallás folyamatát vizsgálja. Itt csupán a terminológiai sajátságokat kiemelve megjegyezzük, hogy a hangképző folyamatoknak centrifugális jelleget tulajdonítva a szerző azokat fonációknak nevezi. A hallószervek segítségével történő centripetális folyamatot pedig audíciónak hívja. Az individuális agyközpontban végbemenő nyelvi folyamatokra a nyelvi cerebráció terminus technikust használja. Amint látható, a hangképző folyamatok képzeteinek összességét — kinémákat és akuszmákat — a szerző magasabb szinten is megkülönbözteti, mint a fonémákat alkotó részképzeteket.

Az V. fejezetben a szerző a beszédképző szervekkel és a hangképzés mechanizmusával foglalkozik. Eközben azonban az a háttér, amely alapján a hangképzési folyamatokat vizsgálja, mindig pszichológiai.

Igen érdekes a következő, VI. fejezet, amelyben a fonémák osztályozása kerül sorra. Itt a „reális” pszichikai, pontosabban psicho-fizio-

lógiai alapon állva csak az orosz fonémák osztályozásának kérdésével foglalkozik. A fonetikai átírásban különös hangsúlyt kap az a megállapítás, hogy a diakritikus jelek a tudatunkban levő hangképzőfolyamatok jelölésére szolgálnak. A mássalhangzók felett levő ' jel tudatunkban a nyelv középső részének a szájpaddlás középső részéhez való felemelkedésének képzetével asszociálódik, mint kiejtési képzet. Mint akusztikai képzet, az adott képzési folyamat eredményével, azaz a „palatális” hangszínnel.

Különösen hangsúlyozza, hogy az orosz nyelvi gondolkodásban a nyelv középső részének a szájpaddláshoz való emelése mozgásképzetével együtt mint külön hallási és hangképzési képzet létezik; ennek ellentéte az, hogy a nyelv középső része nem emelkedik a szájpaddláshoz, ami akusztikailag az ún. „kemény” mássalhangzó képzetét kelti.

A grafikai rendszer megköveteli, hogy a nyelv felemelésének „pozitív” munkáját „exponáljuk”, de ha ez nem következik be, akkor ezt a „negatív” tulajdonságot is kifejezésre juttassuk. Ilyen módon a kemény mássalhangzók fölött a palatalizáció képzetének hiányát záró kitevővel lehetne jelölni. Ha ezt jelölnek, p', b', m' és p°, b°, m° grafémáknak kellene lennie. De ettől el lehet tekinteni, mert az exponens hiánya itt azonos a negatív exponenssel, azaz a zéróval. A zéró képzési képzetnek is megvan a megkülönböztető szerepe.

Ha Baudouinneknél fenti elmefuttatását megvizsgáljuk, szinte következik az elmondottakból a megkülönböztető elemek megléte a nyelvben. Azaz a nyelv középső részének a szájpaddláshoz való felemelésének izomképzete és az ezzel kapcsolatos akusztikai képzet a „lágys” mássalhangzó megkülönböztető jegye, ennek hiánya — a zéró képzet — már más fonémát eredményez.

Szó esik a fejezetben bizonyos hangok mutabilitásáról is. Az *i* az oroszban mutabilis, mert hol mint *и*, hol mint *и* betűvel jelölt hang jelenik meg attól függően, hogy járul-e hozzá a nyelv középső részének a szájpaddláshoz való emelésének képzete vagy nem.

A fonémarendszer táblázatában csak azokat a grafémákat ábrázolta a szerző, amelyekhez mint önállóan elgondolható fonémák képzete járul, amelyek fonetikai különbsége a morfológiai rendszerben is kifejezésre jut, tehát hallási és képzési képzeteik morfológiai képzetekkel asszociálódnak. Ez a megállapítás kiegészíti az eddig elmondottakat a fonémáról. Eszerint ugyanis a hangképzetek csak akkor fonémák, ha morfológiai (vagy szemaszológiai) képzetek asszociálódnak velük. A „lágys” mássalhangzók pl. azért lehetnek önálló fonémák, mert jellemző képzésmomentumuk morfológiailag is kifejezésre jut.

Minden vokálisra és konzonánusra jellemző a mutabilitás. Ezért meg kell különböztetni azokat a fonémákat, amelyek önállóan elképzelhetőek és egyúttal a kiejtési szándékunkkal összhangban állanak, azoktól a fonémáktól, amelyek a kiejtésben megváltoznak, azaz olyan sajátághoz jutnak, amely nem volt a kiejtési szándékunkban. Ezekből először átmeneti hangképzetek keletkeznek, amelyeknek nem felel meg a pszichikai központunkban önálló képzet, de később ezeknek az átmeneti

képzeteknek kulminációja révén új, önálló, autonóm fonéma keletkezhet. Pl. a szóvégen zöngétlenné váló (r) bizonyos körülmények között önálló, autonóm fonémává válhat. Baudouin e gondolatmenetéből az a kép bontakozik ki, hogy megkülönbözteti az önálló, autonóm fonémát a nem önálló, nem autonóm fonémától, vagyis attól, amit ma variánsnak nevezünk. Önálló fonéma is válhat variánssá és fordítva, a variáns is önálló fonémává fejlődhet.

Már volt szó arról, hogy Baudouin észreveszi a fonémák közötti ellentétet. Ezt a gondolatot fejleszti tovább akkor, amikor ezeknek az ellentéteknek morfológiai kivetítését megvizsgálja. A szerző szerint az orosz nyelvi gondolkodásban két ellentétnek van morfológiai szerepe:

1. A „kemény” és „lágy” mássalhangzók oppozíciójának.
2. A hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók oppozíciójának.

Itt világosan oppozícióra kell gondolnunk. Bár az ellentétek hangsúlyozása a nyelvi rendszeren belül Ferdinand de Saussure munkásságában kap nagy szerepet, a jegyzet tanúsága szerint Baudouin is elismerte létezését, de nem emelte nyelvelmélete központi kérdésévé. E tekintetben eltér Saussuretól, aki szerint a „nyelvben nincs más, csak különbség”. J. R. Firth [14] szerint lehetséges, hogy az ellentétek nagy szerepének felismeréséhez, majd abszolutizálásához Ferdinand de Saussure az indiai filozófia tanítása révén jutott el. Nem tudjuk pontosan, hogy a kazanyi iskola megalapítója mennyire ismerte az óind filozófiai rendet, feltételezhető azonban, hogy Baudouint az ellentétek felismerése nem az indiai filozófia, hanem a nyelv sokoldalú tanulmányozása vezette.

A jegyzet egyik legérdekesebb és a mai napig is legmodernebbnek ható része *Az orosz grafika formulája* című fejezet, amelyben matematikai gondolkodásmód és képlet segítségével állapítja meg a szerző az orosz mássalhangzók jelölésének típusait, mintegy megalkotva azok modelljeit.

Aki a jegyzetnek ezt a részét (122–127. oldal) áttanulmányozta, úgy érzi, hogy nincs igaza R. Jakobsonnak, aki szerint Baudouin a múlt század végén és a század elején a túlzott pszichologizmus miatt a strukturális jellegű kutatásokat abbahagyta.

*
**

A jegyzet utolsó előtti fejezete ezt a sokat ígérő címet viseli: *Változások és átmenetek a nyelvben*. Eddig a szerző szinte teljesen statikus szempontból vizsgálta a tényeket, itt azonban a nyelv dinamikus vizsgálata jut előtérbe. Az ezzel kapcsolatos kritikai megjegyzései érdeklődésre tarthatnak számot.

Tudományos munkákban is találkozunk olyan állításokkal – írja –, hogy egy szónak valamely része „megváltozik”, vagy pedig egy másik szó valamely részébe „megy át”. Ezek a „megváltozó” vagy egymásba átmenő részek lehetnek vagy fonetikai egységek („hangok”) vagy a szóképzés körébe tartozó részek, illetve morféma. Így pl. a *drug, noga* szavakban szóképzés esetén a $g > \check{z}$ lesz: *druž-ba, nož-ka*; viszont a $k > \check{c}$

lesz: *ruka* — *ručka*, *peku* — *pečesť*; e szavakban: *lob*, *den* e. sz. birtokos esetben „kiesik” az o, e: *lb-a*, *dn'-a*; a *čud-o*, *neb-o* szavak meghosszabbodnak a többes számban, a *mat'*, *doč'* ugyanígy, de már az egyes szám birtokos esettől kezdve s i. t.

Szerinte mindezek és a hasonló „átmenetek” és „változások” a grammatikusok csapongó képzeletének a szüleményei. A valóságban azonban erről szó sincs. Soha nem látta senki — állítja Baudouin —, hogy a *noga* szó g-je hogyan „ment át” ž-be a következő szavakban: *nožek*, *nožka*. Soha senkinek sem sikerülhetett észrevenni az „o” kiesését vagy „eltűnését” a *lob* szóból ilyen alakjaiban: *lb-a*, *lb-u* stb. Senki sem merheti azt állítani, hogy ott volt, amikor a *mat'* szó „megnőtt” egy „er” szótaggal azért, hogy lehessenek ilyen alakjai: *materi*, *mater'ju* stb. Mindenki, aki orosz nyelven gondolkodik, e szavakat már készen kapta. Az ő fejében nemcsak a *noga*, hanem a *nožka*, *nožek* is bejutott; bekerült oda nemcsak a *noga*, hanem a *nogi*, *noge* stb.; nemcsak a *lob*, hanem a *lba*, *na lbu* is; nemcsak a *mat'*, hanem a *materi*, *s mater'ju*, *materej* s i. t. ugyanúgy, mint ahogyan behatolt oda az *otec* szó függetlenül a *mat'*-tól, a *chodit'* függetlenül a *sidet'*-tól, a *ja* függetlenül a *ty*-tól stb. Sőt gyakran az is megtörtént, hogy egy állítólagos képzett szó (pl. *nožka*, *na lbu* stb.) az egyén pszichikai világába hamarabb bekerült, mint egy állítólagos alapszó (*noga*, *lob* stb.).

Csak ha elsajátítottuk a párhuzamos alakok bizonyos készletét, megy végbe agyunkban a hasonló alakok asszociációja következtében ennek a gazdag alaprendszernek az elrendezése.

Azt állítani — folytatja fejtegetéseit Baudouin —, hogy pl. a ž a *možet* szóban a *moğu* szó g-jéből fejlődött ki, körülbelül ugyanaz, mintha a konyhában meglátva egy agyagedényt és üstöt, vagy egy agyagedényt és lábast, azt mondanánk, hogy az az üst vagy lábas az előbbi agyagedényből származnék. Igaz, hogy történetileg nézve a dolgot: a kultúra történetében van kapcsolat az edény és a lábas között, és az edény és az üst között általában; de arról, hogy a szóbanforgó edény alakult át lábassá vagy üstté — szó sem lehet.

Magától értetődik tehát, hogy amikor mi pl. a „hangok” „átalakulásáról” vagy „megváltozásáról” beszélünk, a mi szempontunkból nézve nekünk a „hangok” helyett azok pszichikai ekvivalenseit, azaz a fonémákat kell behelyettesítenünk. A hang mint továtűnő akusztikai hatás, folytatódni és létezni nem tud. Ezért sehogy sincs jogunk a hangok változásáról és átmenetéről beszélni, hanem csakis a fonémáknak más fonémákká való átalakulását engedhetnénk meg. De az egyszerű értelem számára még ez a felfogás sem elfogadható. A *možet* szó a mi nyelvi gondolkodásunkban együtt van meg a *moğu* szóval. E szavak úgy vannak ott meg együtt, mint oszthatatlan egészek, és mint olyan egészek, amelyek részekből állanak. Következésképpen egymás mellett vannak ott meg az egymásnak megfelelő morfémák: *mog-* // *mož-e-* stb.

Hogyan keletkezett tehát a hangoknak hangokká, az alakoknak alakokká való átmenetéről és megváltozásáról szóló tanítás — veti fel a kérdést szerzőnk. Felelete pedig a következő:

Ez a mi gondolkodásunkra és világnézetünkre jellemző szubjektívizmusnak és a fogalmak keverésének a következménye. Egyrészt a mi nyelvtani gondolkodásunk a görög és római nyelvtani gondolkodás folytatása. A görögöknél és rómaiaknál a grammatika a logika rabja volt, a grammatika nálunk mindenekelőtt a szintaktikai kapcsolatokat vizsgálta, és ami a legfontosabb volt a szintaktikai felépítésben, az képezte alapját a morfológiai egybevetéseknek és következtetéseknek is. A mondat formális központja az alany volt, azaz az esetek többségében az alanyeset. Ezért lett az alanyesetből alapeset és ebből vezeti le az összes többi esetet. Azok a „hangok”, amelyek az alanyeset alakjára jellemzők — eredeti hangok és „átmennek” azokba a megfelelő „hangokba”, amelyekkel a többi esetben találkozunk. A három grammatikai nem közül a hímnemet tartják az uralkodó esetnek. Ezért a mellékneveknél és névmásoknál kiinduló alaknak az egyes sz. hímnemű alanyesetet tartják, amelyből különböző „átmenetek” és „változások” útján vezetik le az összes többi alakokat. Mindebben a szintakszis és morfológia összekeverése nyilvánul meg, azaz a mondatban betörése az alaktan területére a szó szoros értelmében.

Másrészt a minden emberi gondolkodásra általában és az ember nyelvi gondolkodására különösen jellemző egocentrizmus miatt az ige-rendszer alapvető alakjának az egyes sz. 1. személyt tekintik, és ebből az állítólagos alap-alakból vezetik le az összes többi alakot mind egészében, mind pedig egyes részeiben. Ezért nem csoda, hogy a *moġu* alak *g*-je átmegy a *možeš*, *možet*, *možem*, *možete* alakoknak a *ž*-jébe, a *seku* *k*-ja pedig „átmegy” a *sečeš*, *sečet*, *sečem* stb. alakok *č*-jébe.

Vannak-e azonban a nyelvben valamilyen tényleges átmenetek és változások? A szerző szerint nem beszélhetünk a nyelvben „átmenetekről”, csupán történelmi sorrendről, azaz arról, hogy az utódok nyelvi gondolkodásában olyan jelenségek lépnek fel, amelyek nem voltak meg az elődök gondolkodásában. A nyelvi változás legérdekesebb esetének azt tartja, amikor a fonáció folyamatában a nyelvi szándékból megvalósítás folyamán más fonációs eredmény keletkezett. Ennek oka — egy *vis maior* — a beszédszervek felépítése és mechanizmusa. Pl. a szóvégi zöngés mássalhangzók elzöngétlenedése révén akaratlanul (p)-nek hangzik a szó végén ejtett (b), viszont akaratlanul zöngéssé válik az „s” mássalhangzó a *pros’ba* szóban. Amint már láttuk, a pszichikailag egyenrangú fonémák szétesése válfajokra a realizálás révén először szinte jelentéktelen, alig észrevehető különbségekre vezetett, majd a nyelvi érintkezés folytán — amely a két nemzedék képviselői között történik — a módosult hangképzet először mint akusztikailag elkülöníthető fonémaképzet jelenik meg. De még akkor csak akusztikailag különül el. Végül ez az akusztikai elkülönülés kiejtési, fonációs elkülönülést eredményez. Ez pedig új pszichikai tartalomhoz, új „hangképzethez”, új formához vezet. Ez a jelenség a történeti változás néven ismeretes.

A történeti hangváltozást több példán szemlélteti a szerző. A szóvégi gyenge helyzetben levő jerek lekopásakor említi meg azt, hogy volt olyan idő, amikor a szóvégi *u* ejtése már csak fakultatív volt, azaz még

oda lehetett gondolni, de már nem mindig mondták. Később már nem is gondoltak a szó végén a redukáltra, tehát nem is ejtették. *

A fonációs szándék egyik eltérő megvalósításának az esete a fonéma szétesése is. A *den'*, *dn'a* szavakban előforduló (d) és (d') fonéma ilyen fonémaszétesés eredménye.

Két fonéma egymás melletti létezését a szerző alternációnak, változásnak nevezi. Az alternáció lehetséges esetei közül két fő típust sorol fel:

1. Olyan alternáció, amely egy nyelv jelen állapotával magyarázható. Ide sorolható az orosz nyelv graféma rendszerében az *ы — и* változás, amelynek a forrása az, hogy a beszélő fonációs szándéka és a megvalósulás nem esik egybe.

2. Más alternációk csak történetileg magyarázhatók. Tulajdonképpen egy egység szétágazásai két vagy több változatra, amely bizonyos idő elmúltával történt, miközben az egyik nemzedék a másiknak adta át a nyelvi gondolkodást.

A jelenben végbemenő alternáció mindig fonetikai szinten, a történeti alternáció viszont mindig morféma szinten jelentkezik. Alapja a morféma, melyet egyrészt hallási és képzési képzetek, másrészt szemasiológiai, morfológiai képzetek határoznak meg.

Az alternációk morfológizálódhatnak, azaz bizonyos formák asszociálódnak és bizonyos grammatikai formák kifejezőivé válhatnak. Pl. a *k // c* váltakozás az orosz imperativus egyik kísérő sajátsága volt: *peku*, de: *peci*.

A történeti alternáció egyik érdekes faja az orosz nyelvben a *tort*, *tolt* hangkapcsolatból eredő keleti szláv *torot*, *tolot* és az ugyanabból a hangkapcsolatból eredő *trat*, *tlat* típusú ószláv alakok váltakozása is: *gorod — grad*, *golova — glava* stb. E változásokat meghatározott jelentésbeli különbség is jellemzi. Az orosz formák az élethez közelebb álló fogalmakat jelölik.

Ha ezeknek az orosz formáknak indoeurópai megfelelőit nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy pl. az orosz *boroda*, ószláv *brada* szó megfelelője a germán *bart*, az orosz *golova*, ószláv *glava* megfelelője a litván *galvą*. De ezeket a hangmegfeleléseket már nem lehet alternációnak nevezni, mert egy másik nyelvi gondolkodás elemei. Ilyen esetben korrespondenciáról lehet beszélni. Mind az alternáció, mind a korrespondencia pszichikai alapja és reális hordozója minden egyes esetben csakis az emberi fej lehet. Ilyen Baudouin szerint mindenekelőtt minden kutató feje, aki egybeveti és összehasonlítja mind az egynemű nyelvi gondolkodás tényeit, mind az ennek megfelelő különböző nyelvi gondolkodás tényeit.

Ezenkívül, objektív szempontból ítélve, nemcsak az alternáció, hanem a korrespondencia hordozója is lehet minden olyan emberi fej, amely különböző nyelvi gondolkodással van telítve. Ha pl. egy és ugyanazon főben orosz és lengyel nyelvi gondolkodás van, akkor az egyforma jelenségek és a fonetikai-morfológiai megfelelések objektíve eleven korrespondenciát teremtenek és fonetikai-morfológiai átírásokat idézhetnek elő az egyik nyelvi gondolkodásról a másikra. (Vö. pl. a lengyel: *fur-*

tecзка, przestudzić, zebrzyć stb., amelyek az orosz *fortočka, prostudit', zubrit'* stb. mintájára alakultak ki).

Ha egy és ugyanazon főben két vagy több nyelvi gondolkodás fér meg, akkor ott bekövetkezik az ún. nyelvi keveredés, vagyis kölcsönösen hatnak egymásra, befolyásolják egymást. Egyet kell ugyanis érteni azzal — fejezi be elmélkedéseit szerzőnk —, hogy mint minden nyelvi jelenség, mint minden, ami az emberi beszédre vonatkozik, ugyanúgy a nyelvek keveredése sem a levegőben megy végbe, hanem csakis a nyelvi érintkezés útján és az egyes emberi fejekben.

*
**

E gondolatok olvasása közben el is jutottunk a jegyzet végére. Itt gazdag gyakorló anyaggal találkozunk, amely arra van hivatva, hogy áttanulmányozása révén az új nézetek rögzítődve a készség fokán juszanak a hallgatók tudatába.

Amikor J. Winteler „Die Kerenzer Mundart des Canton Glarus” [15] című művében azt állította, hogy vannak bizonyos egymással szembeállítható, ellentétes hangok, amelyek egy adott nyelvben megkülönböztetik a szavak jelentését, és vannak viszont olyanok is, amelyek erre a célra nem alkalmasak — a nyelvtudomány nagy felfedezéseként üdvözölte ezt a megállapítást, pedig már hat évvel hamarabb Baudouin de Courtenay magiszteri disszertációjában hasonló gondolatokat fejtett ki. Bár disszertációját publikálták is, az európai tudósok többsége előtt mégis ismeretlen maradt az orosz nyelve miatt [16]. Ez a körülmény azonban egyáltalán nem csökkenti Baudouin érdemét, aki elsőként ismerte fel, hogy a kutatás tárgyától függően két tudományágnak kell foglalkoznia a hanggal: egyik a fonetika, amely a konkrét hangokat tanulmányozza, fizikai jelenségnek tekintve azokat, a másik a fonológia, amely egy nyelvközösségnek az érintkezés céljából használt hangjeleivel foglalkozik. Persze, a két tudományágnak ilyen merev szembeállítása nem fogadható el minden fenntartás nélkül. Ez a szembeállítás a mai nyelvtudományban műszószavart is eredményezett. A fonetika szót ugyanis ma két jelentésben használjuk: a) jelenti a fiziológiai és fonetikai hangtant a fonológiával együtt, és b) a fiziológiai-akusztikai hangtant a fonológiával szemben. Csakhogy a dialektikus materializmus alapján állva a fiziológiai és akusztikai hangtant nem szakíthatjuk el a fonológiától. Mert „amint a hangtan fiziológiai és akusztikai részének csak úgy van értelme, ha a beszéd hangjait mint nyelvi jelenségeket vizsgálja, bármely sokat foglalkoznak velük fizikusok és fiziológusok, épp úgy a hangok funkciótana (fonológia) sem választható el a funkciók hordozóitól, a fizikai értelemben vett hangoktól” [17].

Baudouin vitathatatlan érdeme, hogy különbséget tett a fonéma és a beszédhang között. Magától értetődik, hogy mint korának sok más nyelvésze, sok tekintetben ő is szubjektív-idealista álláspontot foglalt el a nyelvtudomány kérdéseiben. Elméletének legsebezhetőbb pontja az, hogy pszichológiai fogalmakra támaszkodva határozta meg a fonémát,

amiben ő a beszédhang pszichikai ekvivalensét látta. Ma már azonban tudjuk, hogy a fonémák a legközvetlenebb módon összefüggnek a beszédhangokkal, a fonémák is a nyelv materiális egységei. A legtöbb szovjet nyelvész éppen ezért a fonetikát és fonológiát csak ugyanazon egész két aspektusának tartja és nem értenek egyet azokkal a nyugati nyelvtudósokkal, akik a fonémában csak a megkülönböztetés funkcióját látják és nem ismerik el annak anyagi voltát. Az effajta nézetek háttere az is lehet, hogy egyes tudósok szerint a nyelvben csak viszonyok vannak, ami pedig e viszonyok mögött van, előttünk örökre rejtve marad. Ez a felfogás idegen a materializmustól. Hiszen a nyelvi viszonyok is reális jelentéseket közvetítenek, mert a nyelv az érintkezés oly rendszere, amely gondolataink és érzelmeink kifejezésének szolgálatában áll. Ezért a nyelvben valóságosak nemcsak a viszonyok, hanem az is, ami e viszonyok mögött áll, ami e viszonyok folytán jut kifejezésre.

A fonémák tehát ugyanúgy anyagi természetűek, mint a beszédhangok. De ha ez a tétel — mint mondtuk — csaknem minden szovjet nyelvész véleményét fedi, sok más részletkérdésben, pl. a fonéma megkülönböztető funkcióját illetően, máig sem alakult ki egységes álláspont a szovjet nyelvészek között.

Szerzőnk csodálatosan előrelátó tudós volt. Nyelvész létére felsőfokú matematikával foglalkozott már akkor, amikor még kevesen sejtették, hogy egykor a matematika is betör a nyelvtudományba, mert az volt a véleménye, hogy a nyelvtudományt közelebb kell vinni az egzakt tudományokhoz. A 80-as, 90-es években uralkodó nyelvészeti irányzatot sok esetben már a XX. század álláspontjáról bírálta. Tételeinek nagy részét nem értették még meg a XIX. század nyelvészei, de csaknem ugyanezeket a tételeket Ferdinand de Saussure tanítványai korunkban széles körökben népszerűkké tették. Szinte felsorolni is alig lehet azoknak a problémáknak a számát, amelyek őt foglalkoztatták. Az analógia szerepe a nyelvben, az élő nyelvek és nyelvjárások tanulmányozása, az egyes társadalmi rétegek nyelve, a nyelv patológiája, a nyelvkeveredés, a nyelv eredete, a nyelvi szubsztrátum, a hangváltozás, a statika és dinamika, a nyelv és beszéd elhatárolása, az írás tudományos elmélete — mindez érdeklődési körébe tartozott. Nem vitás, hogy lingvisztikai elemzésével a fonológia szilárd alapját is ő vetette meg.

Baudouin de Courtenay életművének teljes értékű mérlegével még a szovjet nyelvtudomány is adós egyelőre. Mi az eddigiekben a nagy nyelvtudós életművének egy aránylag kis jelentőségű munkájára, egyetemi jegyzetére kívántuk ráirányítani olvasóink figyelmét. Bár jegyzete végén önkritikusan rámutat [18] a saját fogyatékoságaira, mégis a baudouini életmű cseppjét jelenti e jegyzet is, és amint egy csepp tengervíz megmutatja a tenger sokféleségét, gazdagságát, úgy tükrözi ez a jegyzet is Baudouin de Courtenay gondolatainak gazdagságát, sokoldalúságát, önállóságát.

J E G Y Z E T E K

- [1] Vö. R. A. *Budagov*: Vvedenije v nauku o jazyke. Moszkva, 1958, 150—157.
A. A. *Reformatskij*: Vvedenije v jazykoznanije. Moszkva, 1955. 172.
- [2] R. *Jakobson*: Powstanie pojecia fonem sz. 1. Idézi A. A. *Leontev* a Voprosy jazykoznanija című folyóirat 1959. évi 6. számában (124. l.)
- [3] L. V. *Sčerba*: Baudouin de Courtenay i jego znaczenie v nauke o jazyke (lásd: Izbrannyje raboty. Učpedgiz, 1957, 85. l.).
- [4] Uo. i. m. 85. l.
- [5] Vvedenije v jazykovedenije. Lit. Judevič, Vladimirkij 13.
- [6] N. S. *Cemodanov*: Sravnitel'noje jazykoznanije v Rossiji (46. l.).
- [7] Idézi A. A. *Leontev*: Baudouin de Courtenay. Moszkva, 1960, 13.
- [8] Vö. Baudouin de Courtenay más helyütt megadott fonéma-definíciójával:
„A fonéma teljesen a fonetika világához tartozó fogalom, amely egy hang kiejtéséből származó benyomások pszichológiai egyesülésének útján keletkezik a lélekben, — ez a beszéd hangjainak pszichikai ekvivalense. A fonéma teljes képzetéhez asszociálódik az egyes antropofonai fogalmak bizonyos összessége, amelyek egyfelől artikulációs fogalmak, azaz végrehajtott vagy folyamatban levő fiziológiai, illetve artikulációs tevékenységek, másfelől ezen fiziológiai tevékenységek felfogásának akusztikai fogalmai.” (L. dr. Bihari József—Horváth Tibor: Észrevételek a fonéma problémájához. Eger, 1955, 202.)
- [9] A mi felszabadulás utáni orosz nyelvtanaink közül nem egy még tükrözi ezt a hibát: lágy *ja, ju* stb. hangokról beszélnek.
- [10] Idézi A. A. *Leontev*: Voprosy jazykoznanija. 1959, 6, 121. l.
- [11] *Leontev* i. m. 7. § 125. l.
- [12] V. V. *Ivanov*: Teorija razlicitel'nych elementov. Novoje v lingvistike II. Moszkva, 1961, 145. l.
- [13] Uo. 147. l.
- [14] Uo. 87. l.
- [15] N. S. *Trubeckoj*: Osnovy fonologiji. Moszkva, 1960, 10. l.
- [16] Uo.
- [17] *Kocsis Károly*: A mai orosz irodalmi nyelv hangtana (kézirat). Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.
- [18] „Kiegészítő megjegyzések.” („Mnogo v nich ne doskazano, ne razvito kak sledujet.”)